

Agnieszka Syliwoniuk-Wapowska

Rolnictwo w arabskich monarchiach Zatoki Perskiej: główne problemy i tendencje

Streszczenie: W artykule zaprezentowane zostały kluczowe problemy i tendencje, a także ograniczenia i szanse występujące w rolnictwie w arabskich monarchiach Zatoki Perskiej: Arabii Saudyjskiej, Bahrajnie, Katarze, Kuwejcie, Omanie oraz Zjednoczonych Emiratach Arabskich. W pracy poddano analizie wpływ warunków klimatycznych i geograficznych na możliwości rozwoju rolnictwa we wskazanych państwach, jak również zbadano znaczenie niedoboru wody i ziemi uprawnej jako czynników ograniczających. Omówione zostały też rozwiązania mające na celu minimalizację negatywnych efektów tychże czynników. Następnie zarysowana została struktura użytków rolnych oraz struktura produkcji rolnej w monarchiach Zatoki. Z uwagi na to, że rolnictwo ma nie tylko wymiar produkcyjny i znaczenie ekonomiczne, lecz także aspekty społeczne i polityczne – istotne z perspektywy życia codziennego oraz polityki państwa, także one zostały rozpatrzone w artykule. Mając na względzie problemy związane z bezpieczeństwem żywnościowym, z jakimi muszą zmierzyć się monarchie Półwyspu Arabskiego, w analizie uwzględniono ponadto zależności występujące pomiędzy produkcją rolną a tą dziedziną bezpieczeństwa. Powyższe zagadnienia mają kluczowe znaczenie z punktu widzenia rolnictwa w przywołanych państwach.

Słowa kluczowe: rolnictwo, monarchie Zatoki Perskiej, Arabia Saudyjska, Bahrajn, Katar, Kuwejt, Oman, Zjednoczone Emiraty Arabskie.

1. Wstęp

Arabskie monarchie Zatoki Perskiej – Arabia Saudyjska, Bahrajn, Katar, Kuwejt, Oman i Zjednoczone Emiraty Arabskie (ZEA) – są krajami, w których nowoczesność idzie w parze z tradycją. Państwa te przejawiają wiele cech wspólnych na płaszczyznach: politycznej, ekonomicznej, społecznej i kulturowej. Wszystkie

Dr Agnieszka Syliwoniuk-Wapowska, Wydział Nauk Ekonomicznych i Technicznych, Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, ul. Sidorska 95/97, 21-500 Biała Podlaska, agnieszka.syliwoniuk@wp.pl.

są dziedzicznymi monarchiami absolutnymi¹, w których dominującą religią jest islam². Należą one do grona najbogatszych krajów świata. Źródłem ich dobrobytu są środki finansowe uzyskane z wydobycia i przetwórstwa ropy naftowej, choć współcześnie rządy tych państw podejmują starania w kierunku dywersyfikacji źródeł dochodów, rozwijając także inne sektory gospodarki, na przykład turystykę. Wspomniane państwa należą do Rady Współpracy Arabskich Państw Zatoki, na forum której podejmują wieloaspektową współpracę, także w zakresie rolnictwa. Wszystkie też borykają się z podobnymi problemami, które dotyczą lokalne rolnictwo, oraz stosują zbliżone sposoby radzenia sobie z ograniczeniami.

Przedmiotem badań niniejszej pracy jest rolnictwo w monarchiach Zatoki Perskiej: Arabii Saudyjskiej, Bahrajnie, Katarze, Kuwejcie oraz Zjednoczonych Emiratach Arabskich. Problem badawczy odnosi się do zasadniczych ograniczeń i tendencji występujących w rolnictwie tych państw. Zgodnie z główną hipotezą badawczą, wspomniane państwa wypracowały oryginalne strategie pokonywania ograniczeń w produkcji rolnej, które uwzględniają najnowsze osiągnięcia technologiczne, jak też lokalną specyfikę regionu. Celem opracowania jest weryfikacja tej hipotezy. W niniejszym artykule podniesiono takie kwestie, jak: warunki klimatyczne i geograficzne, niedobór wody i ziemi uprawnej jako czynniki ograniczające rolnictwo w państwach Zatoki oraz rozwiązania mające na celu minimalizację negatywnych efektów tego stanu rzeczy, struktura produkcji rolnej, polityczne, ekonomiczne i społeczne aspekty rolnictwa, a także zależności występujące pomiędzy produkcją rolną a bezpieczeństwem żywnościowym. Zagadnienia te mają pierwszoplanowe znaczenie z punktu widzenia rolnictwa w przywołanych państwach.

Aby uwydatnić podobieństwa i różnice występujące pomiędzy poszczególnymi monarchiami w zakresie rolnictwa, w niniejszym opracowaniu zastosowana została metoda porównawcza. W celu uporządkowanego przedstawienia danych ilościowych, po które sięgnięto w analizie, posłużono się także ujęciami tabelarycznymi. W artykule przyjęto podejście dynamiczne, co stworzyło możliwość zobrazowania zmian zachodzących w sferze rolnictwa. Uwzględniono także kontekst cywilizacyjny, dzięki któremu możliwe było przedstawienie cech specyficznych dla rolnictwa przywołanych krajów. Z uwagi na to, że należą one do szerszego kręgu cywilizacyjnego, jakim jest świat arabski, omawiane problemy zostały przedstawione na tle zjawisk zachodzących w rolnictwie arabskich państw Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu. Optyka taka umożliwia zastosowanie szerszej perspektywy analitycznej.

¹ Zjednoczone Emiraty Arabskie są federacją siedmiu monarchii.

² We wszystkich monarchiach Zatoki – z wyjątkiem Bahrajnu – dominującym odłamek islamu jest sunnizm. W Bahrajnie odłamek ten wyznaje dynastia panująca oraz część elit, jednak przeważającym odłamek jest szyizm.

Jerzy Zdanowski podkreśla, że „Bliski Wschód to tradycyjnie region rolniczy” (Zdanowski 2013, s. 29). Atif A. Kubursi zgadza się z tą opinią, wskazując, że produkcja rolna jest aktywnością od wieków podejmowaną przez ludność Zatoki pomimo czynników, które nakładają pewne ograniczenia na rodzaj i jakość produkcji roślinnej oraz zwierzęcej, takie jak jakość ziemi uprawnej czy klimat (Kubursi 2015, s. 76). Obie opinie wydają się słuszne z uwagi na to, że mieszkańcy regionu przez tysiące lat poświęcali się uprawie roli, zmagając się z przeciwnościami stwarzanymi przez warunki klimatyczne.

Czynnikiem, który wywarł wpływ na rozwój rolnictwa w państwach Arabii, jest też historia tego regionu. W okresie przedmuzułmańskim mieszkańców Półwyspu Arabskiego cechował dychotomiczny podział na ludność osiadłą, zamieszkującą głównie oazy i miasta³, oraz ludność koczowniczą, czyli beduinów. Rozróżnienie to wpływało na produkcję rolną w ten sposób, że ludność osiadła trudniła się przede wszystkim produkcją roślinną, często uzupełnianą hodowlą zwierząt, natomiast beduini zajmowali się raczej produkcją zwierzęcą.

Wspominając o historii, warto pamiętać, że dzieje monarchii Zatoki – podobnie jak innych państw Bliskiego Wschodu – są naznaczone kolonializmem. Implikacje dawnych rządów kolonialnych, sprawowanych przez państwa europejskie, są dalekosiężne i do dzisiaj znajdują odzwierciedlenie w życiu społecznym, politycznym i ekonomicznym mieszkańców Arabii. Niedysyjni kolonizatorzy przejawiali zainteresowanie ziemiami zależnymi w głównej mierze w kontekście zasobów i lokalnych rynków zbytu, nie zwracając zbyt wiele uwagi na rozwój tych terenów i zamieszkującej je ludności (zob. Hasan 2012, s. 12).

2. Warunki geograficzne i klimatyczne

Liczący 2730,0 tys. km² Półwysep Arabski⁴ jest największym pod względem powierzchni półwyspem Azji. Charakteryzuje się klimatem zwrotnikowym suchym i skrajnie suchym, o wysokich amplitudach temperatur powietrza (Makowski 2007, s. 81, 140). W lecie temperatury w dzień przekraczają niekiedy 50°C. Od listopada do maja temperatury utrzymują się zazwyczaj na poziomie umiarkowanym, podczas gdy zimą osiągają od 17°C do 20°C, mogąc jednak spaść do 5°C lub niższych wartości na obszarach górskich. W klimacie Arabii lato jest suche i gorące, zima natomiast przebiega łagodnie i zazwyczaj przynosi opady deszczu. Jeżeli chodzi o temperatury dobowe, są one wysokie w dzień i niskie w nocy. Rozległe pustynie

³ Na przykład Medyna – początkowo nazywana Jasrib – była oazą, w której uprawiano zboża i palmę daktylową. Obok rolnictwa jej mieszkańcy trudnili się także rzemiosłem (Danecki 2001, s. 62).

⁴ W języku arabskim nazwa Półwyspu Arabskiego to Ġazīrat al-‘Arab, co oznacza „wyspa Arabów”.

– żwirowe, kamieniste i piaszczyste – zajmują większość powierzchni półwyspu. Rzeki stałe nie występują w tym regionie, choć po opadach deszczu niektóre suche doliny wypełniają się wodą – są to *wādī*, czyli rzeki epizodyczne. Średnia roczna wartość opadów kształtuje się na poziomie 100 mm, niemniej jednak na obszarach przybrzeżnych może zwiększyć się do 200 mm (Hasan 2012, s. 81; Kantowicz 1999, s. 29–30). Klimat jest kluczowym czynnikiem ograniczającym w sposób znaczący potencjał arabskich monarchii Zatoki w zakresie produkcji rolnej.

Zmiana klimatu jest ważnym elementem, który powinien być uwzględniony w rozważaniach nad rolnictwem w państwach Zatoki. Richard Huggett definiuje ją jako „zmianę w średnich warunkach atmosferycznych w danym miejscu lub w danym regionie”, wskazując następnie, że w perspektywie krótkoterminowej – na przestrzeni lat, dekad czy wieków – atmosfera może ulegać zmianom, które są powodowane przez czynniki zewnętrzne (kosmiczne, geologiczne lub antropogeniczne) lub wewnętrzną dynamikę atmosferyczną (Huggett 2010, s. 33).

Należy podkreślić, że zmiana klimatu jest fenomenem, który będzie oddziaływał na coraz większe masy ludzi, podnosząc poziom niepewności w zakresie bezpieczeństwa, w tym także bezpieczeństwa żywnościowego. Takie zjawiska, jak pustyńnienie, niedobór wody, susze i powodzie wpływają negatywnie na stan gruntów rolnych oraz dostępne na obszarach wiejskich źródła dochodów. W konsekwencji może dojść do wzrostu cen artykułów żywnościowych oraz zwiększenia poziomu niestabilności rynku. To z kolei może przynieść wzrost poziomu ubóstwa w społecznościach wiejskich. Zmiana klimatu wzmacnia rywalizację o zasoby, która jest już obecna w społeczeństwach współczesnych państw, a także prowadzi do nowych konfliktów (Arab Development..., s. 59).

W celu zmniejszenia negatywnych konsekwencji zmiany klimatu dla rolnictwa należy podjąć działania zmierzające do adaptacji rolnictwa do zmian klimatycznych. Zdzisław Wyszynski, Stefan Pietkiewicz, Tadeusz Łoboda oraz Maciej Sadowski definiują ten proces jako „sumę poszczególnych działań, które umożliwiają utrzymanie produkcji rolnej przynajmniej na dotychczasowym poziomie. Adaptacja może być planowana lub spontaniczna, czyli realizowana z wyprzedzeniem lub doraźnie”. Zdaniem przywołanych badaczy, aby proces ten był efektywny, należy wiedzieć, że zmiany klimatyczne zachodzą obecnie i będą zachodziły w przyszłości, a także zdawać sobie sprawę, że będą one oddziaływały na proces produkcyjny. Trzeba również dysponować odpowiednimi możliwościami, w tym technicznymi, odpowiedzi na te zmiany oraz nakładami, które umożliwią przeniesienie produkcji do innych warunków. Należy ponadto wspierać nowy sposób gospodarowania oraz wykorzystania terenu poprzez zgromadzenie odpowiedniej infrastruktury i powołanie instytucji, a także prowadzenie takiej polityki, która odpowiadałaby nowym okolicznościom. W końcu autorzy zalecają śledzenie przebiegu adaptacji poprzez

stosowanie ukierunkowanego monitoringu, tak, aby jeśli pojawi się taka potrzeba, można było wprowadzić zmiany i modyfikacje (Wyszyński i in. 2008, s. 53–54).

3. Woda i ziemia uprawna jako podstawowe czynniki produkcji rolnej

Niedobór wody jest jednym z najpoważniejszych problemów państw arabskich i stanowi jedną z zasadniczych przeszkód w rozwoju tych krajów, szczególnie w zakresie rolnictwa i bezpieczeństwa żywnościowego. Świat arabski jest obszarem, na którym występują największe niedobory wody na świecie, natomiast państwa Rady Współpracy Arabskich Państw Zatoki znajdują się w stanie jej „absolutnego braku” (*absolute scarcity*). Sytuacja tych państw jest szczególnie trudna z uwagi na to, że roczna suma opadów wynosi w nich mniej niż $165 \text{ m}^3 \text{ per capita}$, podczas gdy średnia światowa wynosi $7000 \text{ m}^3 \text{ per capita}$ (zob. Arab Development..., s. 53–54).

Dostęp do wody zalicza się do podstawowych czynników, które wpływają na ilość i jakość plonów. W obliczu niedoboru wody systemy nawodnieniowe okazują się niezbędne dla prawidłowego funkcjonowania produkcji rolnej. Stosowanie sztucznego nawodnienia w rolnictwie ma na Bliskim Wschodzie tradycję sięgającą starożytności⁵. Współcześnie również uznaje się niezbędność tego typu zabiegów, jednak w sytuacji coraz poważniejszego niedostatku wody rolnicy odwołują się do tych metod nawadniania pól, które pozwalają ograniczyć jej zużycie do minimum. Izabella Łęcka wskazuje, że „[w]raz z zainteresowaniem tzw. rozwojem zrównoważonym na wsi nastąpiła rewolucja techniczna w dziedzinie nawodnień. W miejsce rozrzutnego nawadniania basenowego, bruzdowego i podsiąkowego coraz częściej wprowadzano mikronawodnienia: mikrodeszczownie oraz kropłowe napowierzchniowe i wgłębne, gdzie woda doprowadzana jest bezpośrednio do roślin za pomocą doprowadzalników” (Łęcka, Plit 2006, s. 160). Choć nowe rozwiązania technologiczne w zakresie nawodnienia są nierzadko kosztowne, to jednak w dłuższej perspektywie czasowej mogą okazać się korzystne, ponieważ pożądaný efekt w postaci wyższych plonów można uzyskać przy jednoczesnym niższym poziomie wykorzystania wody.

Głównym źródłem wody na Bliskim Wschodzie są rzeki stałe, które jednak nie występują w Arabii. Ich brak wraz z niskim poziomem opadów sprawia, że na Półwyspie Arabskim większe znaczenie zyskują zasoby wód gruntowych. Należy zaznaczyć, że są one wykorzystywane w sposób nieefektywny i podlegają nadmiernej eksploatacji. Ponadto, wraz ze wzrostem populacji regionu, konwencjonalne źródła wody szybko się kurczą.

⁵ Zarys historii rolnictwa nawadnianego na Bliskim Wschodzie prezentują Izabella Łęcka i Florian Plit, a także Ewelina Kantowicz (Łęcka, Plit 2006, s. 153–156; Kantowicz 1999, s. 100–113).

W obliczu problemów z dostępnością wody słodkiej poszukiwane są alternatywne metody jej pozyskiwania. Jedną z nich jest uzyskanie wody słodkiej z wody słonej, pochodzącej z mórz i oceanów. Woda morska poddawana jest procesom odsalania, co jest konieczne, ponieważ zawartość soli w 1 litrze wody morskiej jest dość znaczna i wynosi około 35 gramów. Odsalanie wody morskiej na większą skalę wiąże się jednak z wysokimi kosztami (Otok 2004, s. 132). Jak podaje Łęcka, pierwsze zakłady odsalania wody powstały w Kuwejcie w 1953 r. W latach 70. podobne zakłady zostały utworzone w Zjednoczonych Emiratach Arabskich, Katarze i Arabii Saudyjskiej (Łęcka, Plit 2006, s. 157).

Inną metodą pozyskiwania wody dla celów rolniczych jest oczyszczanie ścieków. Warto podkreślić, że w Zjednoczonych Emiratach Arabskich trzema głównymi źródłami wody są: wody gruntowe, woda odsalana oraz woda odzyskana ze ścieków. Według szacunków emirackiego Ministerstwa Środowiska i Wody z 2013 r. wody gruntowe stanowią 44% ogólnych zasobów wody posiadanych przez to państwo, woda odsalana – 42%, woda pozyskiwana z oczyszczania ścieków – 14%, wody powierzchniowe zaś zaledwie 1%. Obecnie w Zjednoczonych Emiratach Arabskich funkcjonuje około 33 dużych zakładów odsalania wody oraz 79 oczyszczalni ścieków średniej i dużej wielkości (State of Environment..., s. 43, 45–46). Trzeba nadmienić, że – jak podają Shabbir A. Shadid i Mushtaque Ahmed – największy na świecie zakład oczyszczania ścieków przy wykorzystaniu odwróconej osmozy i ultrafiltracji membranowej znajduje się w Kuwejcie, w miejscowości Sulajbija (Shadid, Ahmed 2014, s. 11)⁶.

Nawodnienie z pewnością pozytywnie wpływa na jakość produkcji rolnej, niemniej jednak zużycie wody w tych rejonach świata, które cechują się suchym klimatem, może być niekorzystne pod względem ekonomicznym. Koszt wody zużytej do celów związanych z uprawą roślin lub hodowlą zwierząt jest względnie wysoki, a niejednokrotnie wręcz przewyższa rynkową wartość dóbr wyprodukowanych przy jej zastosowaniu. Niekiedy bardziej opłacalne jest przeznaczenie zasobów wody do wykorzystania w innych sektorach gospodarki i import produktów roślinnych czy zwierzęcych z państw trzecich. Należy jednak pamiętać, że choć takie rozwiązanie wydaje się rozsądne, to wiąże się ono z dylematami odnoszącymi się do kwestii bezpieczeństwa żywnościowego oraz stabilności dostaw.

Jak zauważa Ewelina Kantowicz, użytkowanie ziemi jest uzależnione od warunków klimatycznych, glebowo-roślinnych i hydrologicznych, jak również od rzeźby terenu i złożonego zestawu warunków społeczno-ekonomicznych (Kantowicz

⁶ Pełna nazwa zakładu to: Sulaiyia Wastewater Treatment and Reclamation Plant. Więcej informacji na temat zakładu oraz jego działalności można odnaleźć na jego oficjalnej stronie internetowej: <http://www.udcsulaiyia.com/> [dostęp: 01.06.2016].

1999, s. 69). Jak się wydaje, warto byłoby do tego zestawienia dodać także warunki polityczne, jak chociażby te związane z polityką rolną państwa, zależnościami zachodzącymi pomiędzy produkcją rolną a bezpieczeństwem żywnościowym czy polityką rozwojową.

Analizując wykorzystanie ziemi uprawnej w państwach Zatoki, warto przyjrzeć się definicji przyjętej przez Bank Światowy, zgodnie z którą użytki rolne (*agricultural land*) to „udział powierzchni gruntów, które są orne (*arable*), zajmowanych przez uprawy trwałe oraz pastwiska trwałe”. Należy dodać, że uprawy przemienne, łąki przemienne (zarówno przeznaczone do koszenia, jak i do wypasu zwierząt), warzywniki oraz grunty ugorowane (*land temporary fallow*) mieszczą się w tej kategorii, podczas gdy grunty odłogowane (*land abandoned as a result of shifting cultivation*) nie należą do niej (The World Bank⁷). Powierzchnia użytków (*land area*) jest definiowana jako „całościowa powierzchnia kraju, z wyłączeniem powierzchni znajdującej się pod śródlądowymi wodami powierzchniowymi, państwowych roszczeń do szelfu kontynentalnego i specjalnych stref ekonomicznych” (The World Bank⁸).

Ograniczone zasoby gruntów nadających się do uprawy znacznie utrudniają możliwości prowadzenia produkcji rolnej w arabskich monarchiach Zatoki. Doniosłość tego problemu obrazuje fakt, że w państwach tych wskaźnik ilości gruntów ornych *per capita* (*arable land per capita*) należy do najniższych na świecie (Arab Development..., s. 53). Niedostatek ziemi uprawnej jest tak poważny, że nawet takie czynniki, jak: użycie nowoczesnych technologii i metod uprawy, zastosowanie maszyn, nawozów i innej chemii rolniczej, praca i nawodnienie, mogą jedynie w stosunkowo niewielkim stopniu zneutralizować to zjawisko.

Struktura użytków rolnych w państwach Zatoki (tabela 1) charakteryzuje się niskim udziałem gruntów ornych, gruntów pod uprawami trwałymi oraz obszarów leśnych. W połowie krajów uwzględnionych w analizie, to jest w Kuwejcie, Omanie i Zjednoczonych Emiratach Arabskich, grunty orne stanowią mniej niż 1% ogólnej powierzchni użytków. W Katarze i Arabii Saudyjskiej ten wskaźnik przekracza nieco 1% i jedynie w Bahrajnie kształtuje się na poziomie ponad 2%. Ponadto w 2013 r. udział ten wzrósł nieznacznie w porównaniu do 2000 r. jedynie w Katarze. W Kuwejcie i Omanie pozostał bez zmian, a w pozostałych państwach zmniejszył się.

Jeżeli chodzi o grunty znajdujące się pod uprawami trwałymi, to w 2013 r. we wszystkich państwach Zatoki, z wyłączeniem Bahrajnu, ich udział w powierzchni

⁷ The World Bank, Agricultural land (% of land area), <http://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.AGRI.ZS/countries/1W?display=graph> [dostęp: 01.06.2016]. Wszystkie tłumaczenia cytatów i definicji w przekładzie własnym autorki.

⁸ The World Bank, Land area (sq.km), <http://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.TOTL.K2> [dostęp: 01.06.2016].

użytków był mniejszy niż 1%. W Bahrajnie zaś wynosił niecałe 4%, co oznaczało spadek w stosunku do 2000 r. Podobna tendencja dotyczy też ZEA, w których odsetek ten w 2000 r. wynosił ponad 2%.

Obszary leśne we wszystkich krajach Zatoki, poza ZEA, zajmują mniej niż 1% powierzchni użytków. W Zjednoczonych Emiratach Arabskich stanowią one niemal 4% ogólnej powierzchni użytków.

Tabela 1. Struktura użytków rolnych w monarchiach Zatoki

Table 1. Agricultural land structure of the Gulf monarchies

	Powierzchnia użytków (w tys. km ²)	Wykorzystanie gruntów						
		obszary leśne (jako odsetek powierzchni użytków)		grunty pod uprawami trwałymi (jako odsetek powierzchni użytków)			grunty orne (jako odsetek powierzchni użytków)	
		2015	2000	2015	2000	2013	2000	2013
Arabia Saudyjska	2 149,7	0,5	0,5	0,1	0,1	1,7	1,4	
Bahrajn	0,8	0,5	0,8	4,5	3,9	2,8	2,1	
Katar	11,6	0,0	0,0	0,3	0,3	1,1	1,2	
Kuwejt	17,8	0,3	0,4	0,1	0,4	0,6	0,6	
Oman	309,5	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	
Zjednoczone Emiraty Arabskie	83,6	3,7	3,9	2,2	0,5	0,7	0,4	

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego. The World Bank, World Development Indicators: Rural environment and land use, <http://wdi.worldbank.org/table/3.1> [dostęp: 01.06.2016].

Source: own study based on data provided by the World Bank. The World Bank, World Development Indicators: Rural environment and land use, <http://wdi.worldbank.org/table/3.1> [accessed: 01.06.2016].

Atif A. Kubursi twierdzi, że Arabia Saudyjska zawdzięcza dominującą pozycję w strukturze produkcji rolnej w regionie Zatoki nie tylko swoim rozmiarom, ale także faktowi występowania na jej terytorium obszarów, które umożliwiają uprawę roślin bez stosowania nawadniania. Są to obszary stosunkowo niewielkich rozmiarów, jednak stanowią ważny zasób. Innym państwem, które również posiada tego typu ziemie, jest Oman (Kubursi 2015, s. 76). Do kwestii tej odnosi się także Kantowicz, wyjaśniając, że w górzystych regionach Arabii, występujących na przykład w Arabii Saudyjskiej, w dolinach prowadzona jest uprawa pszenicy i jęczmienia. Do celów uprawowych rolnicy wykorzystują spływ powierzchniowy, który koncentruje się w dolinach (Kantowicz 1999, s. 74).

Istotnym problemem, który dotyka państwa Zatoki oraz ogranicza ich możliwości w zakresie rolnictwa, jest zasolenie gleby. W celu zapobieżenia negatywnym skutkom tego zjawiska w 2012 r. Ministerstwo Rolnictwa i Rybołówstwa Omanu – we współpracy z innymi ministerstwami oraz przy wsparciu instytucji naukowych – opracowało strategię zwalczania zasolenia, które nie tylko pogarsza stan gleby, ale także źle wpływa na stan wód (Oman Salinity Strategy...). W kontekście zmagania z zasoleniem gleby i jego skutkami warto wspomnieć o utworzonym w 1999 r. International Center for Biosaline Agriculture (ICBA). Instytucja ta ma siedzibę w Dubaju, a do jej głównych zadań należy prowadzenie badań naukowych nad rolnictwem. Pierwotnie badania te obejmować miały przede wszystkim problematykę zasolenia oraz sposobów wykorzystywania odsalanej wody w produkcji rolnej. Od 2013 r. działalność badawcza centrum skupia się wokół innowacji w rolnictwie⁹.

W odpowiedzi na wyzwania związane z niedostatkiem wody oraz ziem uprawnych lokalni rolnicy starają się maksymalnie wykorzystać potencjał swoich pól. Jednym z rozwiązań tradycyjnie wykorzystywanych w krajach bliskowschodnich, w tym także w państwach Zatoki, jest stosowanie uprawy piętrowej w oazach. W uprawie tego typu najwyższe piętro stanowią palmy daktylowe lub drzewa oliwne, w cieniu których rosną niższe drzewa i krzewy owocowe, takie jak: cytrusy, granaty, migdałowce, śliwy, a nawet jabłonie, po które sięgnięto w latach 80. XX w. Najniższe piętro zajmują zboża, w szczególności pszenica i jęczmień, a współcześnie także kukurydza i ryż. W piętrze tym uprawiane są niekiedy również warzywa, wśród których wymienić należy: cebulę, czosnek, pomidory, różne odmiany papryki, ogórki, bakłażany, cukinie, fasolę i bób. Uprawa może być uzupełniona także o takie rośliny, jak winorośl, trzcina cukrowa czy figowce. Możliwość uprawy tak szerokiej i zróżnicowanej gamy roślin zapewniona jest przez nawadnianie. Co istotne, w oazach prawa własności znajdują zastosowanie nie tylko w odniesieniu do ziemi, lecz również do wody – określony jest konkretny udział w ogólnej ilości wody, która dostarczana jest do oazy, jak też kolejność nawadniania oraz ilość dni poboru wody (Łęcka, Plit 2006, s. 155).

Jak się wydaje, stosowanie upraw piętrowych w oazach można pojmować w kategoriach wiedzy lokalnej, u podstaw której leży gruntowna znajomość miejscowych właściwości środowiska naturalnego. Najczęściej lokalna wiedza kulturowa wywodzi się z dotychczas stosowanych praktyk adaptacyjnych, związanych na przykład z dostępem do zasobów czy sposobami radzenia sobie z niesprzyjającymi zjawiskami naturalnymi. Współcześnie rola wiedzy lokalnej oraz jej użyteczność wzrasta, przede wszystkim z uwagi na konieczność adaptacji do negatywnych konsekwencji zmian klimatycznych (Fronia 2010, s. 359).

⁹ Zob. International Center for Biosaline Agriculture, www.biosaline.org.

Innym sposobem radzenia sobie z małą dostępnością ziemi uprawnej jest stosowanie upraw hydroponicznych. Są to bezglebowe uprawy roślin – szczególnie warzyw i owoców – na pożywkach wodnych. W kontekście tego typu upraw warto zwrócić uwagę na innowacyjny projekt rolniczy, który jest realizowany w Zjednoczonych Emiratach Arabskich, w emiracie Abu Zabi, przez Centrum Beniyas. Przedsięwzięcie polega na połączeniu hodowli ryb – w tym przypadku tilapii – z hydroponiczną uprawą sałaty, w taki sposób, że ryby używiają wodę, którą odżywiają jest sałata (Al Qaydi 2016, s. 160).

4. Produkcja rolna i jej struktura

Czynnikami wpływającymi na uzyskiwane plony są powierzchnia ziemi uprawnej i ilość wody, która może być wykorzystana w rolnictwie, a także technologia uprawy oraz kapitał, który może zostać wykorzystany w coraz bardziej kosztownej produkcji rolnej. Obok tych elementów zjawiskiem kształtującym produkcję rolną jest także jej opłacalność ekonomiczna.

Wśród owoców produkowanych przez kraje Bliskiego Wschodu tradycyjnie ważne miejsce zajmowały owoce cytrusowe – takie jak pomarańcze, cytryny, mandarynki czy grejpfruty – jak również daktyle oraz winogrona. Aby móc uzyskać prawidłowe owocowanie, drzewa cytrusowe wymagają temperatury 20–30°C utrzymującej się przez przynajmniej dwa–trzy miesiące oraz dość dużej ilości wody. Jeżeli chodzi o winorośl, to optymalne warunki klimatyczne do jej rozwoju obejmują: stosunkowo wilgotną wiosnę, znaczną ilość ciepła w okresie dojrzewania, która może być zapewniona przez słoneczne lato ze względnie stałymi temperaturami, oraz silne nasłonecznienie. Palma daktylowa zaś do prawidłowego wzrostu i plonowania wymaga suchego, gorącego klimatu oraz obfitego nawodnienia, co czyni ją rośliną odpowiednią do uprawy w oazach. Jest ona uprawiana przede wszystkim w państwach Zatoki. Znaczna część cytrusów, winogron i daktyli przeznaczona jest na rynki krajowe, choć kraje Zatoki zajmowały i zajmują czołowe pozycje w eksporcie daktyli (Kozanecka 1968, s. 26–28).

W aspekcie produkcji roślinnej w arabskich monarchiach Zatoki warto zwrócić szczególną uwagę na palmę daktylową, która zajmuje istotne miejsce w kulturze i gospodarce tychże państw¹⁰. Philip K. Hitti określa palmę daktylową mianem

¹⁰ Znaczenie palmy daktylowej dla rolnictwa arabskich monarchii Zatoki podkreśla fakt ustanowienia w 2007 r. nagrody, która nawiązuje właśnie do tej rośliny, czyli Khalifa International Date Palm Award. Patronat nad tą nagrodą roztacza emir Abu Zabi i jednocześnie prezydent Zjednoczonych Emiratów Arabskich, szajch Chalifa Ibn Zajd Al Nahjan. Nagroda przyznawana jest między innymi za wyróżniającą działalność w sferze uprawy palmy daktylowej i za innowacje służące rozwojowi sektora rolniczego. Khalifa International Date Palm Award, <http://kidpa.ae/> [dostęp: 01.06.2016].

„królowej flory arabskiej” (Hitti 1969, s. 22). Roślina ta ma wszechstronne zastosowanie: daktyle przeznaczone są do bezpośredniego spożycia – są powszechnie stosowane w lokalnej kuchni – lub wykorzystywane na przykład w wyrobie słodczy, a liście i pień mogą służyć jako materiał używany do różnego rodzaju produkcji rękodzielniczej lub jako materiał budowlany. Z uwagi na to, że palma oraz produkty uboczne uzyskiwane przy jej uprawie generują zyski, rolnicy postrzegają ją jako szczególnie cenną roślinę. Palma doskonale sprawdza się we wspomnianych wcześniej uprawach piętrowych, ponieważ tworzy mikroklimat sprzyjający roślinom uprawianym w jej cieniu, chroniąc je przed słońcem i wysokimi temperaturami. Ponadto uprawa palmy daktylowej ma też wyraźnie widoczny wymiar społeczny, ponieważ przemysł z nią związany wymaga stosunkowo znacznych nakładów pracy – zarówno mężczyzn, jak i kobiet. Stwarzając możliwości zatrudnienia osób zamieszkujących na obszarach wiejskich, ogranicza ich migrację do miast (Arias, Hodder, Oihabi 2016, s. 1). Uprawa palmy daktylowej jest zatem ważna nie tylko z uwagi na znaczenie dla rolnictwa i przemysłu, ale także dla społeczności lokalnych, które mogą rozwijać się dzięki tej działalności.

Produkcja zwierzęca w państwach Bliskiego Wschodu prowadzona jest obok produkcji roślinnej lub występuje samodzielnie. Tradycyjnie produkcja zwierzęca prowadzona była – a nierzadko wciąż jest – w formie koczowniczego lub półkoczowniczego pasterstwa. Na pastwiskach wypasa się kozy, owce i wielbłądy, przy czym zwierzęta te często spełniają różnorodne funkcje: dostarczają ludności koczowniczej pożywienia (mleko, mięso), skór czy wełny. Wielbłądy dodatkowo stanowią środek transportu. Zwierzęta te mogą być także postrzegane jako sposób lokaty kapitału, jak również związany ze stanem posiadania wskaźnik statusu społecznego.

Jedną z cech specyficznych dla świata arabskiego w kontekście produkcji zwierzęcej jest szczególnie niska liczba pogłównia trzody chlewnej. Florian Plit podkreśla, że w Afryce Północnej oraz Azji Południowo-Zachodniej „hodowla nierogacizny w zasadzie nie istnieje”, a niektóre spośród krajów tego regionu nawet nie wykazują jej w swoich statystykach (Łęcka, Plit 2006, s. 149). Przyczynę takiego stanu rzeczy stanowią uwarunkowania religijne. W przeważającej większości spośród państw tej części świata religią dominującą jest islam, który zabrania spożywania wieprzowiny¹¹. Zakaz ten wywodzi się wprost z Koranu, a mięso wieprzowe jest

¹¹ Nie oznacza to jednak, iż wieprzowina jest niedostępna w krajach muzułmańskich. Część sklepów ma ją w swojej ofercie. Na przykład w Zjednoczonych Emiratach Arabskich w niektórych supermarketach znajdują się specjalnie wydzielone oraz wyraźnie oznaczone (*szyldem For Non-Muslims Only*) działy, w których sprzedawane są towary zawierające wieprzowinę lub składniki pochodzenia wieprzowego (a także inne zakazane dla muzułmanów dobra, takie jak słodczyce zawierające alkohol), na przykład: mięso wieprzowe, wędliny, żelki zawierające żelatynę wieprzową czy też chipsy o smaku bekonu. Także na samych towarach widnieje widoczne oznaczenie informujące o tym, że są zakazane do spożycia przez muzułmanów. Działy

tak samo nieczyste, jak padlina oraz krew¹². Janusz Danecki wskazuje, że u podłoża tego zakazu leżą prawdopodobnie dwie przyczyny. Po pierwsze, podobny zakaz występuje w judaizmie¹³, pojawiał się on także u Fenicjan. Do islamu wszedł zatem jako element pochodzący z innych religii bliskowschodnich. Mięso wieprzowe było zapewne mięsem ofiarnym, a osobom niepowołanym nie przysługiwało prawo dotykania go. Styczność z nim wywoływała stan zbrukania. Po drugie zaś, padlina, krew i wieprzowina mogą wzbudzać wstręt, o czym wprost mowa jest w Koranie¹⁴. Ponadto te trzy „potrawy” łączone są z dziełem szatana (Danecki 2007, s. 146)¹⁵. Hodowlę trzody chlewnej mogą więc prowadzić właściwie tylko chrześcijanie, ci jednak raczej rzadko podejmują taką działalność w obawie przed szykanami, na jakie mogliby się narazić ze strony wyznających islam lub judaizm sąsiadów (zob. Łęcka, Plit 2006 s. 149).

Współcześnie w arabskich monarchiach Zatoki w czołówce produkcji roślinnej znajdują się warzywa i owoce, przy czym we wszystkich analizowanych państwach wśród dziesięciu głównych produktów rolnych – zarówno pod względem wielkości

te są odwiedzane przez turystów oraz zagranicznych pracowników zatrudnionych w lokalnych firmach. Na podstawie obserwacji bezpośredniej, Dubaj, luty 2015 r.

¹² On zakazał wam tylko:

padliny, krwi i mięsa wieprzowego,
i tego, co zostało złożone na ofiarę
czemuś innemu niż Bogu.

(*Koran*, 2:173; zob. też tamże, 5:3, 6:145, 16:115).

¹³ „Możecie jeść każde zwierzę, które ma rozdzielone kopyto, to jest parzysto rozłożoną racicę, i które przeżuwa. Nie będziecie jeść spośród tych, które [tylko] przeżuwiają, albo [tylko] mają kopyto, to jest rozdzielną racicę [...] Wieprz, ponieważ ma rozdzielone kopyto, lecz nie przeżuwa, jest nieczysty, mięsa jego jeść nie będziecie i padliny jego się nie dotkniecie” (Pwt 14, 6-8; zob. też Kpł 11, 1-8 i 24-28).

¹⁴ Powiedz:

„Ja nie znajduję
w tym, co mi zostało objawione,
niczego zakazanego dla człowieka w jegożywieniu
z wyjątkiem tego, co jest martwe,
albo rozlanej krwi,
albo mięsa świni
– bo to jest obrzydliwe –
albo tego, co zostało złożone na ofiarę
czemuś innemu niż Bogu.

A kto został zmuszony,
nie będąc buntownikiem, ani przestępcą,
to, zaprawdę, twój Pan
jest przebaczący, litościwy!”
(*Koran*, 6:145).

¹⁵ Janusz Danecki wyjaśnia także, że koraniczny zakaz spożywania mięsa złożonego w ofierze bóstwom wiąże się z chęcią odcięcia się islamu od innych religii (Danecki 2007, s. 146).

produkcji, jak i jej wartości (tabela 2) – ważną rolę odgrywają pomidory i daktyle. W 2012 r. w Arabii Saudyjskiej pszenica zajmowała trzecie miejsce pod względem wielkości produkcji, a dziesiąta pozycja przypadła sorgo. Sorgo uprawiane było też w relatywnie dużych ilościach w Omanie. W pozostałych krajach regionu uprawa zbóż nie osiągała znaczących wartości.

Z uwagi na trudne warunki glebowe oraz wodne kwestię uprawy zbóż w państwach ujętych w analizie można uznać za kontrowersyjną. Z jednej strony generuje ona stosunkowo wysokie koszty, co stawia jej opłacalność ekonomiczną pod znakiem zapytania, z drugiej zaś – przynajmniej dla niektórych państw – stanowi ona jeden z problemów związanych z bezpieczeństwem żywnościowym państwa. Od początku lat 80. XX w. Arabia Saudyjska realizowała strategię osiągnięcia samowystarczalności w zakresie produkcji pszenicy, która stanowi jeden z podstawowych elementów diety Saudyjczyków. W 2007 r. podjęto decyzję o konieczności stopniowego odchodzenia od produkcji tego zboża, dążąc do jej zakończenia na przełomie 2015 i 2016 r. Powodem tak zasadniczej zmiany w polityce rolnej Arabii Saudyjskiej był problem dostępności wody. Pola, na których uprawiana była pszenica, wymagały nawadniania (w stu procentach), co przyczyniało się do poważnego uszczerbienia zasobów wody. Obecnie produkcją tego zboża zajmują się drobni rolnicy, którzy następnie sprzedają je tradycyjnym piekarniom. Pozostałych rolników rząd zachęca do podjęcia produkcji szklarniowej lub uprawy owoców i warzyw na polach, na których zastosowano system nawadniania kropelkowego (Saudi Arabia, Grain and Feed...).

Jeżeli chodzi o produkcję zwierzęcą (tabela 2), to wszystkie państwa Zatoki są producentami mleka świeżego, przy czym jest to w przeważającej mierze mleko krowie, choć produkowane jest także mleko kozie, owcze i wielbłądzie. Dominującym rodzajem mięsa w strukturze produkcji jest mięso drobiowe, choć w celu uzyskania mięsa hodowane są także kozy, owce, bydło i wielbłądy. Ważnym produktem rolnym wytwarzanym w analizowanych państwach są jaja kurze.

5. Społeczny, polityczny i ekonomiczny wymiar rolnictwa

Rolnictwo jest działalnością wielowymiarową. Nie tylko służy produkcji rolnej, ale ma także ważny aspekt społeczny i polityczny. Wpływa na życie codzienne ludzi – przede wszystkim tych, którzy zamieszkują obszary wiejskie – oraz funkcjonowanie państw w wymiarze wewnętrznym i międzynarodowym.

Atif A. Kubursi zauważa, że struktura rolnictwa w państwach Zatoki ma charakter dualistyczny – obok wysoko zmechanizowanego podsektora komercyjnego istnieje podsektor o charakterze tradycyjnym, zapewniający utrzymanie ludności wiejskiej (Kubursi 2015, s. 75). Należy dodać, że niewielkie gospodarstwa

Tabela 2. Produkcja rolina w monarchiach Zatoki
Table 2. Agricultural production in the monarchies of the Gulf

	Dziesięć głównych produktów rolnych według wielkości produkcji (2012 r.)		Dziesięć głównych produktów rolnych według wartości produkcji (2012 r.)	
	Produkt rolny	Wielkość [t]	Produkt rolny	Wartość [1000 dol. międzynarodowych]
Arabia Saudyjska	1. Mleko, pełne świeże krowie	1 750 000	1. Mięso krajowe, kurczak	815 145
	2. Daktyle	1 050 000	2. Mleko, pełne świeże krowie	546 107
	3. Pszenica	780 000	3. Daktyle	536 239
	4. Warzywa, świeże nes*	625 000	4. Pomidory	194 021
	5. Mięso krajowe, kurczak	572 270	5. Jaja, kurze, w skorupie	182 466
	6. Pomidory	525 000	6. Pszenica	168 827
	7. Ziemiaki	450 000	7. Owoce, świeże nes	145 024
	8. Owoce, świeże nes	415 500	8. Mięso krajowe, bydło	134 212
	9. Arbuzy	370 000	9. Warzywa, świeże nes	117 776
	10. Sorgo	265 000	10. Mięso krajowe, owca	112 070
Bahrajn	1. Daktyle	15 000	1. Mięso krajowe, owca	10 200
	2. Mleko, pełne świeże krowie	10 000	2. Daktyle	7 661
	3. Warzywa, świeże nes	7 000	3. Mleko, pełne świeże krowie	3 121
	4. Owoce, świeże nes	5 000	4. Jaja, kurze, w skorupie	2 488
	5. Pomidory	4 000	5. Mięso krajowe, bydło	2 416
	6. Mięso krajowe, owce	3 746	6. Owoce, świeże nes	1 745
	7. Jaja, kurze, w skorupie	3 000	7. Pomidory	1 478
	8. Bakłażany	1 400	8. Warzywa, świeże nes	1 319
	9. Kalafior i brokuły	1 300	9. Mięso krajowe, kurczak	1 139
	10. Cytryny i limonki	1 100	10. Orzechy, nes	761

Tabela 2 – cd.
Table 2 – continued

	Dziesięć głównych produktów rolnych według wielkości produkcji (2012 r.)		Dziesięć głównych produktów rolnych według wartości produkcji (2012 r.)	
	Produkt rolny	Wielkość [t]	Produkt rolny	Wartość [1000 dol. międzynarodowych]
Katar	1. Daktyle	21 843	1. Mięso krajowe, kurczak	13 943
	2. Mięso krajowe, kurczak	9 789	2. Daktyle	11 155
	3. Pomidory	8 964	3. Mięso krajowe, owca	5 583
	4. Dynie, kabaczki i tykwę	7 303	4. Mięso krajowe, koza	3 858
	5. Mleko, pełne świeże krowie	7 000	5. Jaja, kurze, w skorupie	3 574
	6. Mleko, pełne świeże kozie	6 800	6. Pomidory	3 313
	7. Mleko, pełne świeże owcze	5 500	7. Mleko, pełne świeże kozie	2 282
	8. Mleko, pełne świeże wielbłądzie	5 200	8. Mleko, pełne świeże krowie	2 184
	9. Jaja, kurze, w skorupie	4 309	9. Mleko, pełne świeże owcze	2 142
	10. Bakłażany	3 358	10. Mleko, pełne świeże wielbłądzie	1 773
Kuwejt	1. Pomidory	73 000	1. Mięso krajowe, owca	59 519
	2. Mleko, pełne świeże krowie	60 000	2. Mięso krajowe, kurczak	56 348
	3. Ogórki i korniszony	54 000	3. Jaja, kurze, w skorupie	35 249
	4. Warzywa, świeże nes	46 500	4. Pomidory	26 978
	5. Ziemniaki	45 600	5. Mleko, pełne świeże krowie	18 724
	6. Jaja, kurze, w skorupie	42 500	6. Daktyle	17 670
	7. Mięso krajowe, kurczak	39 559	7. Ogórki i korniszony	10 721
	8. Daktyle	34 600	8. Warzywa, świeże nes	8 763
	9. Kalafior i brokuły	25 000	9. Chili i papryki, zielone	8 238
	10. Bakłażany	25 000	10. Ziemniaki	7 409
Oman	1. Daktyle	270 000	1. Daktyle	133 549
	2. Warzywa, świeże nes	147 000	2. Mięso krajowe, owca	35 470
	3. Mleko, pełne świeże kozie	101 200	3. Mleko, pełne świeże kozie	33 961

Tabela 2 – cd.
Table 2 – continued

Dziesięć głównych produktów rolnych według wielkości produkcji (2012 r.)		Dziesięć głównych produktów rolnych według wartości produkcji (2012 r.)	
Produkt rolny	Wielkość [t]	Produkt rolny	Wartość [1000 dol. międzynarodowych]
Oman			
4. Mleko, pełne świeże krowie	72 000	4. Warzywa, świeże nes	27 701
5. Banany	63 000	5. Mleko, pełne świeże krowie	22 468
6. Pomidory	55 000	6. Pomidory	20 326
7. Sorgo	40 000	7. Banany	17 743
8. Arbuzy	20 000	8. Mięso krajowe, wiełbład	16 064
9. Ogórki i korniszony	13 500	9. Jaja, kurze, w skorupie	9 123
10. Mięso krajowe, owca	13 027	10. Mięso krajowe, kurczak	8 053
ZEA			
1. Daktyle	250 000	1. Daktyle	97 034
2. Pomidory	60 000	2. Mięso krajowe, kurczak	58 483
3. Mleko, pełne świeże kozie	48 500	3. Mięso krajowe, wiełbład	57 206
4. Mleko, pełne świeże wiełbładzie	45 000	4. Mięso krajowe, koza	40 627
5. Mięso krajowe, kurczak	41 058	5. Mięso krajowe, bydło	37 529
6. Mleko, pełne świeże krowie	39 500	6. Jaja, kurze, w skorupie	24 052
7. Jaja, kurze, w skorupie	29 000	7. Pomidory	22 174
8. Mięso krajowe, wiełbład	27 296	8. Mleko, pełne świeże kozie	16 276
9. Warzywa, świeże nes	27 000	9. Mleko, pełne świeże wiełbładzie	15 344
10. Dynie, kabaczki i tykw	23 000	10. Mleko, pełne świeże owcze	14 998

* Skróty nes – *not elsewhere specified* – „nieuwzględnione w innym miejscu”. Z uwagi na brak polskiego odpowiednika, w tabeli posłużono się skrótem pochodzącym z języka angielskiego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych FAOSTAT, <http://faostat3.fao.org/> [dostęp: 01.06.2016].

Source: own study based on the FAOSTAT data, <http://faostat3.fao.org/> [access: 01.06.2016].

rolne stanowią dominującą formę prowadzenia działalności rolniczej na Bliskim Wschodzie, a prowadzący je rolnicy nierzadko dzierżawią grunty od dużych posiadaczy ziemskich. Skala tego zjawiska jest znaczna – aby ją zilustrować, wystarczy przywołać fakt, że drobni rolnicy oraz dzierżawcy stanowią około 80% wiejskiej ludności Bliskiego Wschodu. Wśród mieszkańców obszarów wiejskich jest jeszcze jedna grupa, na którą warto zwrócić uwagę w kontekście rozważań nad rolnictwem w państwach arabskich. Grupę tą tworzą bezrolni chłopci, którzy najmują się do prac sezonowych w gospodarstwach wielkich posiadaczy ziemskich lub drobnych rolników (Zdanowski 2013, s. 34).

Sytuacja życiowa wiejskiej ludności Bliskiego Wschodu nie jest łatwa i pozostaje w ścisłym związku z problemami, jakie dotyczą rolnictwo w tej części świata. Jak wskazuje Jerzy Zdanowski, pomiędzy 1950 a 1980 r. bliskowschodnie rolnictwo doświadczyło stosunkowo znacznego odpływu ludności z obszarów wiejskich. W obliczu trudności, jakie wiązały się z życiem na wsi i działalnością rolniczą, ludzie ci wybierali pracę w innych sektorach gospodarki i migrowali do miast. Tendencja ta nie słabła do końca pierwszej dekady XXI w. Ponadto, konkurując z producentami europejskimi i amerykańskimi, którzy otrzymywali dotacje od rządów swoich państw, producenci bliskowschodni radzili sobie słabiej. W konsekwencji spadła opłacalność ekonomiczna uprawy małych pól, co skłoniło wiele osób do zmiany trybu życia i opuszczenia wsi (Zdanowski 2013, s. 34).

Udział procentowy ludności zamieszkującej tereny wiejskie w ogólnej liczbie ludności (tabela 3) jest w państwach Zatoki stosunkowo niski, przy czym jest on także zróżnicowany w zależności od kraju. W 2014 r. wskaźnik ten najniższą wartość uzyskiwał w Katarze (1%) i Kuwejcie (2%), najwyższą zaś w Omanie (23%) i Arabii Saudyjskiej (17%). W Zjednoczonych Emiratach Arabskich odsetek ten kształtował się na poziomie 15%, a w Bahrajnie wynosił 11%. Warto przy tym zauważyć, że w Bahrajnie, Katarze i Kuwejcie odsetek ludności wiejskiej utrzymywał się od 2011 r. do 2014 r. na tym samym poziomie, natomiast w pozostałych państwach obniżył się nieznacznie – w Arabii Saudyjskiej i ZEA w 2012 r., a w Omanie w 2013 r. W tym czasie ogólna liczba ludności wiejskiej wykazywała stosunkowo niedużą tendencję wzrostową, co można interpretować jako konsekwencję zwiększania się ogólnej liczby ludności państw ujętych w analizie. W Katarze jednak liczba osób zamieszkujących tereny wiejskie od 2011 r. systematycznie spada, podobnie jak w Zjednoczonych Emiratach Arabskich – tu spadek nastąpił w 2013 r. w stosunku do 2012.

Tabela 3. Ludność wiejska w monarchiach Zatoki
Table 3. Rural population in the monarchies of the Gulf

	Ludność wiejska					Ludność wiejska jako odsetek ogółu ludności				
	2011	2012	2013	2014	2014	2011	2012	2013	2014	2014
Arabia Saudyjska	5 096 129	5 158 859	5 219 044	5 273 569	5 273 569	18	17	17	17	17
Bahrajn	149 212	151 774	152 931	153 639	153 639	11	11	11	11	11
Katar	22 637	21 245	19 731	18 267	18 267	1	1	1	1	1
Kuwejł	55 746	58 338	60 733	62 827	62 827	2	2	2	2	2
Oman	780 320	843 614	910 350	966 753	966 753	24	24	23	23	23
Zjednoczone Emiraty Arabskie	1 364 800	1 371 171	1 357 714	1 338 752	1 338 752	16	15	15	15	15

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego. The World Bank, <http://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL>, <http://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL> [dostęp: 01.06.2016].

Source: own study based on the World Bank data. The World Bank, <http://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL>, <http://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL> [accessed: 01.06.2016].

6. Rolnictwo a bezpieczeństwo żywnościowe

Bezpieczeństwo żywnościowe warto rozpatrywać jako zagadnienie nie tylko społeczne i polityczne, ale też ekonomiczne. Stanisław Otok wskazuje, że źródłem problemów żywnościowych, z jakimi współcześnie boryka się świat, jest współzależność takich czynników, jak: rzeczywiste potrzeby, zdolności nabywcze (popyt) oraz możliwości produkcyjne. Rzeczywiste zapotrzebowanie na żywność jest uzależnione od liczby ludności, a także jej struktury i wymagań dietetycznych. Staje się ono popytem jedynie wówczas, gdy ludzie dysponują siłą nabywczą pozwalającą im na zakup żywności. Jeśli nie mają pieniędzy, które mogliby przeznaczyć na ten cel, wówczas ich potrzeby nie są brane pod uwagę na rynku. W konsekwencji prowadzi to do sytuacji, w której rolnicy ograniczają swoją produkcję, dostosowując ją do oczekiwań rynku, a część ludności świata głoduje (Otok 2004, s. 117)¹⁶.

Niefortunny splot takich okoliczności, jak: niewielka powierzchnia gruntów ornych, słaba jakość gleby, ograniczona ilość wody, suchy klimat i oddziaływanie zmiany klimatu, czyni rolnictwo w arabskich monarchiach Zatoki niezdolnym do zaspokojenia potrzeb żywnościowych ludności zamieszkującej te kraje (Otok 2004, s. 117)¹⁷. Problem bezpieczeństwa żywnościowego nie jest typowy jedynie dla państw Zatoki, lecz należałoby go postrzegać raczej jako tendencję, która dotyczy całego Bliskiego Wschodu. Zdanowski podaje, że w pierwszej dekadzie XXI w. państwa bliskowschodnie importowały od 50 do 90% produktów rolnych i należały do grona największych importerów zbóż na świecie. Jeżeli chodzi o takie produkty jak mleko, cukier czy olej roślinny, to produkcja w krajach Bliskiego Wschodu ogółem pokrywała od 73% do 98% zapotrzebowania. Jedynie w zakresie produkcji owoców, warzyw, ryb oraz mięsa państwa regionu były w stanie osiągnąć samowystarczalność (Zdanowski 2013, s. 35).

Zagwarantowanie dostatecznego poziomu bezpieczeństwa żywnościowego jest poważnym problemem, z którym muszą się zmierzyć kraje Rady Współpracy Arabskich Państw Zatoki. Dzięki zyskom generowanym przez przemysł naftowy możliwości nabywania żywności przez te państwa można określić mianem niemalże nieograniczonych. Import żywności ma wiele aspektów pozytywnych, także dla gospodarki – na przykład pozwala na zbudowanie oraz rozwój powiązań

¹⁶ Stanisław Otok słusznie zauważa, że „[n]a wolnym rynku produktów rolnych nie ma ochrony dla biednych i nie ma też gwarancji, że każdy kraj, zanim wyeksportuje płody rolne za granicę, nakarmi najpierw swoich obywateli” (Otok 2004, s. 118).

¹⁷ Spośród uwarunkowań oddziałujących na rozwój produkcji rolnej Otok wymienia: zasoby uprawianych gleb, ilość wody nadającej się do picia i nawadniania oraz sposoby jej wykorzystania, ceny nawozów sztucznych i środków ochrony upraw oraz warunki pogodowe. Autor wskazuje również, że „[w]edług ekspertów zajmujących się problemem głodu o światowym rynku żywności decyduje harmonijne kształtowanie tych czynników i właściwa ekopolityka w tym zakresie” (Otok 2004, s. 117).

handlowych. Niesie on jednak także liczne zagrożenia z punktu widzenia bezpieczeństwa żywnościowego, szczególnie wówczas, gdy jest prowadzony w perspektywie długoterminowej. Wśród najistotniejszych zagrożeń wymienić można: wysokie zobowiązania finansowe, brak wystarczającej kontroli nad jakością żywności, ryzyko niestabilności dostaw w razie wybuchu wojny lub wzrostu zapotrzebowania na określone dobra. Jakkolwiek import artykułów żywnościowych jest prowadzony przez wszystkie państwa świata, to jednak w krajach Zatoki jego skala jest szczególnie duża – import żywności w nich kształtuje się współcześnie na poziomie przekraczającym 90%. Same tylko Zjednoczone Emiraty Arabskie kupują od innych państw ponad 85% potrzebnej żywności. Co więcej, kraje Zatoki zmuszone są także do zakupu stosunkowo dużych ilości wody (Shadid, Ahmed 2014, s. 3).

Znając wagę problemu bezpieczeństwa żywnościowego, ujęte w niniejszej analizie monarchie poszukują nowych rozwiązań mających na celu zmniejszenie jego skali. Jednym ze sposobów jest intensyfikacja produkcji, oparta na racjonalnym wykorzystaniu gruntów uprawnych oraz zasobów wody (wydajne systemy nawadniające, alternatywne źródła wody – na przykład pozyskiwanej w procesach odsalania wody morskiej i oczyszczania ścieków), a także zastosowaniu efektywnych rozwiązań technologicznych. Klasyczną metodą jest zawieranie długoterminowych umów zakupu żywności z różnymi dostawcami¹⁸. Działaniami przynoszącymi korzyści są też dzierżawienie gospodarstw rolnych za granicą czy przenoszenie produkcji do krajów, które wykazują ku temu większy potencjał¹⁹. Sposobem na zabezpieczenie zapasów żywności jest również ich magazynowanie i tworzenie rezerw strategicznych, które mogłyby zostać wykorzystane w razie kryzysu (Shadid, Ahmed 2014, s. 13; zob. też Kubursi 2015, s. 82). Rozsądnym pomysłem wydaje się być ponadto rozwój produkcji lokalnych gatunków żywego inwentarza²⁰. Wszystkie ze wskazanych powyżej rozwiązań mają swoje pozytywne i negatywne strony, dlatego też przed zastosowaniem któregoś z nich należy gruntownie rozważyć ich potencjalne konsekwencje.

¹⁸ Analizując relacje pomiędzy rolnictwem a bezpieczeństwem żywnościowym w Zjednoczonych Emiratach Arabskich, Saif Al Qaydi wskazuje, że w imporcie żywności rząd emiracki wykorzystuje zmienność pór roku występujących na półkuli północnej i południowej oraz związaną z tym dostępność poszczególnych produktów żywieniowych, szczególnie warzyw, owoców i zbóż. Na przykład, gdy w ZEA jest lato, owoce i warzywa importowane są z państw położonych na subkontynencie indyjskim, gdy zaś w ZEA panuje zima, dobra te są importowane z Australii, Południowej Afryki i Ameryki Południowej (Al Qaydi 2016, s. 158–159).

¹⁹ Jak wskazuje Atif A. Kubursi, powinny być to państwa arabskie, na przykład Sudan. Z jego punktu widzenia „pojęcie bezpieczeństwa żywnościowego jest zjawiskiem arabskim i musi być traktowane w ten sposób” (Kubursi 2015, s. 82)

²⁰ Kubursi podaje przykład wielbłąda i drobiu. Wielbłąd żywi się roślinnością dostępną na lokalnych pastwiskach, podczas gdy drób karmiony jest importowaną karmą (Kubursi 2015, s. 82).

W świetle rozważań nad metodami podniesienia poziomu bezpieczeństwa żywnościowego poprzez rozwój produkcji rolnej szczególnie interesującym – a zarazem budzącym wiele kontrowersji – rozwiązaniem jest dzierżawienie gruntów ornych za granicą. Z jednej strony podnoszony jest argument, że działalność tego typu stanowi zagrożenie dla bezpieczeństwa żywnościowego państwa, które oddaje w dzierżawę swoje grunty. Godzi także w interesy drobnych rolników. Ponadto kontrola nad zasobami żywności oraz ziemią uprawną przechodzi w obce ręce, a tym samym zmniejszają się szanse na osiągnięcie samowystarczalności przez kraje biedniejsze. Niekiedy też wydzierżawianie ziemi postrzegane jest w kategoriach okradania własnego narodu z zasobów przez przywódców państwowych oraz działanie na szkodę tych, którzy mają najsłabsze możliwości dostępu do żywności. Z drugiej jednak strony wskazuje się, że inwestycje czynione przez państwo dzierżawcę mogą pomóc państwu wydzierżawiającemu poprzez tworzenie nowych miejsc pracy, rozwój infrastruktury czy możliwość zapoznania się z nowymi rozwiązaniami technologicznymi w zakresie rolnictwa, a także rozwój tych sektorów gospodarki, które związane są z produkcją rolną, jak na przykład transport (Shadid, Ahmed 2014, s. 14).

Nierzadko wskazuje się, że dzierżawienie ziemi należącej do innego państwa powinno być prowadzone w sposób odpowiedzialny, pozwalający państwu wydzierżawiającemu na rozwój. Jednak zjawisko to spotyka się ze sprzeciwem części organizacji pozarządowych, które stoją na stanowisku, że jest to proceder, który powinien być całkowicie zakazany²¹. Niekiedy bywa on także postrzegany jako nowa forma kolonializmu, nieodłącznie związana z wyzyskiem. W mojej opinii dokonanie jednoznacznej oceny opisanego rozwiązania nie jest możliwe. Wydaje się jednak, że jego potencjalne ujemne skutki mogłyby zostać zminimalizowane poprzez takie skonstruowanie umów dzierżawy, by w możliwie dużym stopniu uwzględniły żywotne interesy obu stron.

Należy także dodać, że skala opisanego zjawiska jest niezwykle trudna do oszacowania, ponieważ wiele spośród transakcji tego typu przebiega w warunkach, których nie można określić mianem transparentnych²², ich stronami są zaś państwa, których rządy w swoich działaniach politycznych nie stosują standardów demokratycznych. Ponadto wiele spośród takich przedsięwzięć rozciąga się w czasie, a niekiedy kontrowersje, jakie wywołują, są przyczynami ich anulowania (Oguamanam 2016, s. 242–243).

²¹ W gronie tych organizacji znajdują się na przykład Oxfam (www.oxfam.ca) czy GRAIN (www.grain.org).

²² Jedną z instytucji monitorujących transakcje związane z dzierżawieniem ziemi oraz zbierających dane na ten temat jest Land Matrix (www.landmatrix.org). Dane udostępniane przez tę instytucję składają się na pewien zarys opisywanego zjawiska, jednak należy pamiętać, że nie są one pełne.

Niezależnie od głosów poparcia czy sprzeciwu, wszystkie spośród monarchii Zatoki mają zawarte umowy, na mocy których dzierżawią ziemię za granicą. Jak podkreśla Chidi Oguamanam, państwa te należą do światowej czołówki krajów dzierżawiących grunty orne (Oguamanam 2016, s. 242–243). Shadid oraz Ahmed wskazują, że na gruntach, które Arabia Saudyjska dzierżawi od Sudanu, uprawia się pszenicę oraz warzywa. Na ziemiach, które wydzierżawia jej Egipt, prowadzone są uprawy pszenicy i jęczmienia. Zarówno w Sudanie, jak i w Egipcie produkuje się także paszę dla zwierząt. Indonezji z kolei Arabia Saudyjska płaci za możliwość uprawy ryżu. Kuwejt uprawia ryż na polach należących do Kambodży. Katar posiada uprawy owoców i warzyw w Kenii, zaangażowany jest również w działalność rolniczą w Wietnamie. Bahrajn prowadzi taką działalność w Turcji, na Filipinach zaś angażuje się w produkcję leśną. Dysponuje też uprawami herbaty w Etiopii, podobnie jak Zjednoczone Emiraty Arabskie. ZEA dzierżawią pola w Pakistanie, w Sudanie zaś mają uprawy kukurydzy, pszenicy, ziemniaka, fasoli oraz lucerny (Shadid, Ahmed 2014, s. 14).

Sposobem na podniesienie poziomu bezpieczeństwa żywnościowego jest rozwój własnej, lokalnej produkcji rolnej przy wsparciu rządowym, co praktykowane jest w Zjednoczonych Emiratach Arabskich. Co istotne, wsparcie dla rolników ma charakter spójny i wielowymiarowy. Władze państwowe udostępniają obywatelom ZEA ziemię uprawną bez opłat, a działalność prowadzona na niej jest monitorowana przez Ministerstwo Środowiska i Wody. Funkcjonuje również system dopłat, w ramach którego wspomniane ministerstwo pokrywa 50% kosztów takich środków produkcji, jak na przykład kwalifikowany materiał siewny, nawozy i środki ochrony roślin. Rozwijane i testowane są nowe technologie uprawy roli. Ponadto rząd Abu Zabi pomaga rolnikom w sprzedaży produktów rolnych po korzystnych cenach (Al Qaydi 2016, s. 160).

Kraje należące do Rady Współpracy Arabskich Państw Zatoki możliwości zagwarantowania sobie bezpieczeństwa żywnościowego upatrują również w kooperacji urzeczywistnianej na forum tejże organizacji. Na spotkaniu Rady Najwyższej²³, które odbyło się w grudniu 1996 r. w Ad-Dausze, zostały przyjęte założenia wspólnej polityki rolnej (zmodyfikowanej w 2004 r.), które w długofalowej perspektywie mają przyczynić się do integracji polityk rolnych państw członkowskich. Aby osiągnąć ten cel, podejmowane są wspólne działania w zakresie rolnictwa i rybołówstwa oraz użytkowania zasobów wodnych. Z uwagi na to, że optymalne wykorzystywanie dostępnych zasobów naturalnych przyczynia się do zachowania równowagi

²³ Rada Najwyższa (Al-Mağlis al-A'la, the Supreme Council) jest kluczową instytucją Rady Współpracy Arabskich Państw Zatoki, która podejmuje najważniejsze decyzje odnoszące się do funkcjonowania organizacji. W skład Rady Najwyższej wchodzi głowy państw członkowskich.

w zakresie bezpieczeństwa żywnościowego, realizowane są projekty, które mają się temu przysłużyć²⁴, jak również szkolenia, konferencje i badania naukowe²⁵.

Ważnym aspektem bezpieczeństwa żywnościowego jest też ilość i sposób konsumpcji żywności. Ujęte w analizie monarchie znajdują się w światowej czołówce państw, które marnują żywność. Saif Al Qaydi podaje, że w Dubaju marnuje się 38% dziennie spożywanego jedzenia, w Abu Zabi zaś 33% ogółu rocznych odpadów stanowi jedzenie (Al Qaydi 2016, s. 161). Przyczyn takiego stanu rzeczy należy szukać w postawach konsumentów, którzy bez ograniczeń korzystają z możliwości kupowania wszelkiego typu dóbr, w tym produktów alimentacyjnych, nie zastanawiając się nad konsekwencjami swojego postępowania²⁶.

7. Zakończenie

Rolnictwo w monarchiach Zatoki ograniczane jest przez niesprzyjające warunki klimatyczne, jak również słabą dostępność wody i ziemi uprawnej. Kreując swoją politykę w sektorze rolnictwa, przywołane państwa dążą do minimalizacji negatywnego wpływ tych czynników na produkcję rolną. W tym celu prowadzą badania naukowe oraz sięgają po najnowsze rozwiązania technologiczne, poszukują też alternatywnych rozwiązań, które rozszerzą możliwości uprawowe. Jako przykłady tego typu działań można wskazać wykorzystywanie sztucznych źródeł pozyskiwania wody (poprzez odsalanie wody morskiej lub oczyszczanie ścieków) i nowoczesnych technologii nawadniania, jak również uprawy hydroponiczne, które mają charakter bezglebowy. Przywołane rozwiązania przynoszą wymierne rezultaty, wymagają jednak wysokich nakładów środków finansowych. Podsumowując, należy przyznać, że rolnictwo w Arabii Saudyjskiej, Bahrajnie, Katarze, Kuwejcie, Omanie i Zjednoczonych Emiratach Arabskich charakteryzuje się znaczącym potencjałem do zmian.

²⁴ Wspomniane projekty realizowane są niekiedy we współpracy z sektorem prywatnym i cechują się znaczną różnorodnością: od spółek zajmujących się handlem materiałem siewnym czy chowem drobiu przez laboratoria, w których prowadzone są prace nad chorobami wirusowymi lub nad szczepionkami dla zwierząt po studia nad połowem krewetek czy nad palmą daktylową. Secretariat General of the Gulf Cooperation Council, <http://www.gcc-sg.org/en-us/CooperationAndAchievements/Achievements/EconomicCooperation/CooperationintheFieldofAgriculture/Achievements/Pages/JointProjects.aspx>.

²⁵ Więcej informacji na ten temat: Secretariat General of the Gulf Cooperation Council, <http://www.gcc-sg.org/en-us/CooperationAndAchievements/Achievements/EconomicCooperation/CooperationintheFieldofAgriculture/Achievements/pages/Home.aspx>.

²⁶ W tym świetle warto zauważyć, że choć współcześnie arabskie monarchie Zatoki należą do grupy najbogatszych państw świata, to jeszcze pod koniec pierwszej połowy XX w. ich położenie było skrajnie odmienne – stosunkowo skromne warunki bytowe wpływały na wzory konsumpcji oraz zwyczaje żywieniowe ich obywateli.

Równoległe ze stosowaniem innowacji państwa Zatoki oferują szeroki wachlarz programów wsparcia tym spośród swoich obywateli, którzy podejmą decyzję o prowadzeniu działalności rolnej. Celem takiej polityki jest nie tylko rozwój krajowego rolnictwa, lecz również zahamowanie odpływu ludności zamieszkującej tereny wiejskie do miast.

Znaczenie rozwoju lokalnej produkcji rolnej jest szczególnie istotne wówczas, gdy na problem ten spojrzysz przez pryzmat bezpieczeństwa żywnościowego. Poziom uzyskiwanych produktów rolniczych nie pozwala państwom Zatoki na samodzielne zaspokojenie potrzeb żywieniowych ich mieszkańców. Kraje te zmuszone są zatem do importu żywności z państw trzecich na dużą skalę, co niesie ze sobą wiele potencjalnych zagrożeń. Poszukiwane są więc nowe rozwiązania, które mają w założeniu podnieść poziom bezpieczeństwa żywnościowego – także poprzez stymulowanie wzrostu produkcji rolnej. Ujęte w opracowaniu monarchie korzystają również z możliwości, jakie daje im współpraca regionalna, prowadzona przede wszystkim w ramach struktur Rady Współpracy Arabskich Państw Zatoki, co wydaje się być rozwiązaniem nie tylko racjonalnym, ale też efektywnym.

Tytułem konkluzji trzeba przyznać, że polityka arabskich monarchii Zatoki w zakresie rolnictwa prowadzona jest w sposób mądry i przemyślany. Innowacje stosowane w celu zwiększenia ilości oraz jakości produkcji rolnej są imponujące i, co niezwykle istotne, doskonale przystosowane do specyficznych cech klimatycznych i geograficznych regionu. W ujęciu ekonomicznym koszty finansowe produkcji rolnej we wspomnianych państwach są wysokie, a niekiedy nawet ponoszenie ich może wydawać się nie do końca racjonalne. Jednak z perspektywy polityki bezpieczeństwa lub rozwoju społecznego mogą być one interpretowane jako w pełni uzasadnione.

Bibliografia

- Arab Development Challenges Report 2011, UNDP.
- Arias E., Hodder A.J., Oihabi A. (2016). FAO support to date palm development around the world: 70 years of activity. *Emirates Journal of Food and Agriculture*, 28, 1, 1–11.
- Danecki J. (2001). *Arabowie*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Danecki J. (2007). *Podstawowe wiadomości o islamie*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Fronia M. (2010). Adaptacja do negatywnych skutków zmian klimatycznych. Znaczenie analizy kulturowej dla skuteczności projektów rozwojowych. W: Górak-Sosnowska K., Jurewicz J. (red.), *Kulturowe uwarunkowania rozwoju w Azji i Afryce* (s. 351–364). Łódź: Wydawnictwo Ibidem.
- Hasan S. (2012). The Muslim world and human development: An introduction. W: Hasan S. (red.), *The Muslim World in 21st Century. Space, Power, and Human Development* (s. 3–21). Heidelberg–London–New York: Springer.

- Hitti P.K. (1969). *Dzieje Arabów*. Warszawa: PWN.
- Huggett R. (2010). *Physical Geography. The Key Concepts*. London–New York: Routledge.
- Kantowicz E. (1999). *Strefa sucha. Zasoby i zagrożenia rolnictwa*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Koran (1986). Tłum. J. Bielawski Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kozanecka M. (1968). *Rolnictwo na Bliskim Wschodzie*. Kraków: Polska Akademia Nauk.
- Kubursi A.A. (2015). *Oil, Industrialization and Development in the Arab Gulf States*. London–New York: Routledge.
- Łęcka I., Plit F. (2006). Afryka Północna i Azja Południowo-Zachodnia – tradycja i nowoczesność w świecie islamu. W: Makowski J. (red.), *Geografia regionalna świata* (s. 147–173). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Makowski J. (2007). *Geografia fizyczna świata*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Oguamanam Ch. (2016). Sustainable development in the era of bioenergy and agricultural land grab. W: Alam Sh., Atapattu S., Gonzalez C.G., Razzaque J. (red.), *International Environmental Law and the Global South* (s. 237–255). Cambridge: Cambridge University Press.
- Oman Salinity Strategy, Ministry of Agriculture and Fisheries, Sultanate of Oman, 2012, www.mfa.gov.om.
- Otok S. (2004). *Geografia polityczna: geopolityka, ekopolityka, globalistyka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu (2000). Poznań: Pallottinum.
- Al Qaydi S. (2016). The status and prospects for agriculture in the United Arab Emirates (UAE) and their potential to contribute to food security. *Journal of Basic & Applied Sciences*, 12, 155–163.
- Saudi Arabia, Grain and Feed Annual 2016, United States Department of Agriculture, Foreign Agriculture Service, www.gain.fas.usda.gov.
- Shadid S.A., Ahmed M. (2014). Changing face of agriculture in the Gulf Cooperation Council Countries. W: Shadid S.A., Ahmed M. (red.), *Environmental Cost and Face of Agriculture in the Gulf Cooperation Council Countries: Fostering Agriculture in the Context of Climate Change* (s. 1–25). Heidelberg–London–New York: Springer.
- State of Environment of the United Arab Emirates Report 2015, Ministry of Environment and Water, United Arab Emirates, www.moew.gov.ae.
- Wyszyński Z., Pietkiewicz S., Łoboda T., Sadowski M. (2008). Opracowanie metodycznych podstaw adaptacji produkcji roślinnej w gospodarstwach rolniczych o różnych typach gospodarowania i skali produkcji do oczekiwanych zmian klimatycznych. W: Sadowski M. i in. (red.), *Zmiany klimatu a rolnictwo i obszary wiejskie* (s. 51–62). Warszawa: FDPA – Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa.
- Zdanowski J. (2013). *Historia społeczeństw muzułmańskiego Bliskiego Wschodu w XXI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Askon.

Źródła internetowe

- FAOSTAT, www.faostat3.fao.org.
GRAIN, www.grain.org.

International Center for Biosaline Agriculture, www.biosaline.org.
Khalifa International Date Palm Award, www.kidpa.ae.
Land Matrix, www.landmatrix.org
Ministry of Agriculture and Fisheries, Sultanate of Oman, 2012, www.mfa.gov.om
Ministry of Environment and Water, United Arab Emirates, www.moew.gov.ae
Oxfam, www.oxfam.ca
Secretariat General of the Gulf Cooperation Council, www.gcc-sg.org
Sulaibiya Wastewater Treatment and Reclamation Plant, www.udcsulaibiya.com
United Nations Development Programme (UNDP), www.undp.org
The World Bank, www.worldbank.org

Agriculture in the Persian Gulf Monarchies: Key Problems and Trends

Abstract: The article elaborates on key problems and trends as well as constraints and opportunities which are observed in the agriculture of the Persian Gulf monarchies of: Bahrain, Kuwait, Oman, Qatar, Saudi Arabia and the United Arab Emirates. The Author tackles such problems as the influence of climate and geographic conditions on the development of agriculture in the above-mentioned states or the importance of water and land scarcity as limiting factors. The solutions which aim at minimizing negative effects of these factors are also included in the analysis. In the following sections of the article the Author describes the structure of agricultural land and the structure of agricultural production in the Gulf monarchies. Bearing in mind that agriculture should focus not only on its commercial function and economic dimension, the Author also pays much attention to its social and political aspects – which are important from both the perspective of the state policy as well as the daily life of its citizens. Due to the fact that all the monarchies of the Arabian Peninsula face food security problems, the relations between the agricultural production and food security are also the subject of the analysis. From the point of view of the Author, all the above-mentioned questions are of key importance for the agriculture of the GCC states.

Key words: agriculture, Persian Gulf monarchies, Saudi Arabia, Bahrain, Qatar, Kuwait, Oman, United Arab Emirates.